

Ještě k motivické exkluzivitě v barokní literatuře, zčásti i nadnárodně

MICHAELA SOLEIMAN POUR HASHEMI

Dovolte mi začít konstatováním již poměrně známého faktu, že devadesátá léta 20. století lze ve vztahu k barokologickému bádání hodnotit jako „boom“. Rok 1989 totiž přirozeně otevřel možnost studovat tuto oblast bez předchozích ideologických omezení i apriorních přístupů. První v řadě významných barokologických sborníků vyšel v roce 1994 pod názvem *Česká literatura doby baroka*, a na ten se na chvíli soustředíme. Obsahoval celkem osmnáct příspěvků téměř vesměs iniciačních: zahájen byl uveřejněním základní obsáhlé studie Václava Černého Generační periodizace českého baroka, následovaly studie současných českých badatelů (Alexandra Sticha, Martina Svatoše, Jaromíra Lindy, Miloše Sládka) i studie badatelů zahraničních (francouzské bohemistky Marie-Elizabeth Ducreauxové a italského bohemisty Giuseppe Dierny).

Z hlediska našeho tématu nás bude zajímat nyní studie Alexandra Sticha Magnet a pelikán – dva exkluzivní barokní motivy. Stichův text doslova fascinuje jak svým přístupem metodologickým (minuciózním rozbořem strukturalisticko-sémantickým), tak šíří materiálového záběru nejen literárního v užším slova smyslu na příkladech nejen české, ale i slovenské a světové literatury. Stich sleduje vývoj obou tzv. exkluzivních motivů, nachází jejich zdroje v Bibli (v prvním případě v *Šalomounově písni*, Pís 1,4, ve druhém v jednom ze žalmů, Ž 102,7) a analyzuje je v jejich vývoji – oba se konstituují a transformují jako motivy barokní, emocionálně „naléhavé“: magnet je spojen se sémantikou „táhnutí“ a se základním obrazem magnetu-Krista, pelikán se symbolikou krve, potažmo Kristovy oběti a Krista jako pokrmu. Tuto motiviku stopuje pak v projevech vrcholně barokních (v duchovních textech, zejména u Michny, dále v anonymní slovenské básni z roku 1700, kde manželka vzývá svého chotě jako pelikána – což

je zajímavý doklad světského textu) i pozdně barokních („Stichův“ Pitr z roku 1719), v „odnáboženštění“ těchto motivů v textech obrozeneckých (u Furcha, 1848), v literatuře konce 19. století i v jejich tvůrčím přetváření v básních poloviny 20. století (Závada, Halas).

Pokud jde o frekvenci těchto motivů, postuluje Stich tezi, že v obou případech se jedná o motivy výlučné, jež se barokní literatura snažila „nezautomatizovat“ – v případě magnetu až do poloviny 18. století. Do té doby nachází Stich jen jediný případ, kdy se „nosičem magnetické síly“ stává někdo jiný než Kristus, konkrétně nově kanonizovaný barokní světec Jan Nepomucký (Stich 1994: 92). K této tezi nutno dodat, že jeho spojení s magnetem (z barokní písně dochované ve sbírce Kamarýtově) má mnohem větší frekvenci, jak vyplývá například z vydaných souborů svatonepomucenských textů (1995, 1998, 2000), a to nejen žďárské proveniencí.¹ Orientačně, pracovním řečením lze tuto motiviku nalézt téměř v každém desátém svatonepomucenském kázání, například ve žďárském kázání Zdenko Walcera,² v těšínské homilii Karla Mageta,³ z dosud nevydaných kázání například v pražském skaleckém anonymním kázání z roku 1730.⁴ Motiv pelikána byl snad v české barokní literatuře uchráněn před „automatizací“, zato byl konvencionalizován například v německé barokní masové literatuře, konkrétně v titulu braniborských novin (měsíčníku) s emblémem pelikána krmícího ze své hrudi mláďata na titulní straně.⁵

1) Jiné doklady, vztahující se ke Kristovi a Panně Marii, nacházíme v duchovních písních vydaných ve dvou edicích Jana Malury a Pavla Koska. V Božanově kancionálu dvakrát motiv pelikána (Božan 1999: 77 a 91) a jednou magnetu (tamtéž: 193); v protestantských písních dvakrát podobenství s magnetem, konkrétně u Jana Liberdy (Malura – Kosek 2004: 237).

2) Ve významu jméno Nepomuka „se vrací jako železo od magnétu tažené“ (Lifka 1995: 49).

3) Ve významu od Nepomuka „jako od magnetu tažení byvše“ (Horáková 2000: 172).

4) Anonym prorocký (připisovaný J. Kraslovi), např. Strahov, sg. ABXII 18–32, srov. charakteristiku in Horáková 1998: 146 ad.

5) Der Brandeburge Pelican, Monatliche Unterredungen einer guten Freude..., srov. fondy Herzog-August-Bibliothek, Wolfenbüttel, SRN, sign. M: Za 431.

Co je však v našem příspěvku podstatnější, je fakt genetické filiace obou uvedených motivů, kterou Stich neřešil a zaměřil se na vazby typologické. Nejprve ovšem zmíním několik doplnění. K typologické charakteristice motivu pelikána a magnetu ve vztahu ke Stichově studii lze doplnit mnohé, doplnění je vždy snadnější než první zpřístupnění problematiky. Oba motivy byly totiž natolik prestižní a frekventované proto, že byly obsaženy v nejrůznějších knihách emblémů (srov. Schöne 1964; Henkel – Schöne 1996 ad.), ať už více či méně přejatých.⁶ Relevantní a pozoruhodný je v dané souvislosti zvláště emblém, jehož subscriptio vysvětluje, že krev ukřížovaného Krista je přijímána lidmi stojícími před křížem, zatímco pelikán je zobrazen ve svém hnízdě na kříži (Henkel – Schöne 1996: 811–812). V tomto zobrazení je obsažena jistá potencionální bipolarita daného emblému, obsažená už ve výše zmíněném biblickém žalmu, v němž pelikán symbolizuje neštěstí.

Z jiných kulturních oblastí stojí za to zmínit, že pelikán se svými dětmi se objevuje mimo jiné v heraldickém znaku slovenského města Lučence, vytištěném už roku 1471, kde – a to vnímám jako jistý druh „kuriozity“ – je podobně jako v jiných středověkých a barokních vyobrazeních spíše podobný orlu než reálnému pelikánu, je zobrazen ideálně „krásně“. To do jisté míry vysvětluje „prestižní“ pozitivní sémantiku s daným motivem spojenou.⁷ V souvislosti s magnetem zase zaujme fakt, že jeho emblém byl umístěn často vedle emblému kompasu, který ukázáním pravého směru střelky do vlastního srdce a k Bohu připomíná středověké i barokní alegorie a jeví se v nadnárodním kontextu jako motiv magnetu nadřazený a poskytující větší prostor pro rozvoj barokní emblematické imaginace.⁸

6] Srov. velkolepý holandský projekt *Emblem Project Utrecht/Dutch Love Emblems of the Seventeenth Century*, zpřístupněný na internetové stránce <http://emblems.let.uu.nl/emblems/html/index.html> [přístup 2006–06–30], dále např. projekt *Iconclass*: <http://www.iconclass.nl/> [přístup 2006–06–30].

7] Stich se „podivuje“ „literární kariéře“ reálně nehezkého ptáka a jeho literární proměnu přičítá pravděpodobně nepřesně textu *Rady zvířat* z roku 1578 (Stich 1994: 97–98).

8] Srov. např. <http://emblems.let.uu.nl/emblems/html/av1615005.html#top>; <http://emblems.let.uu.nl/emblems/html/c162749.html> [přístup 2006–06–30].

Pokud jde o genetický vznik obou motivů v české barokní literatuře, vycházím z toho, že je nutno hledat v barokních spisech citace, z nichž by bylo patrné, jaká kompendia jednotliví autoři skutečně používali, případně stanovit frekvenci těchto citací. Tento úkol je nesnadný nejen proto, že vyžaduje čas a soustředění, ale hlavně proto, že autoři tohoto období často své prameny pokládali za obecný a všeobecně sdílený majetek a samozřejmě citovali jinak, než je standardní dnes.⁹ Pokud však jde o emblémové knihy, je jeden z pramenů citovaný překvapivě často: *Mundus symbolicus* (1653) Filippa Picinelliho (1604–1667). Odkazy nacházíme v řadě nepomucenských kázání, a to i opakovaně (například Lifka 1995: 19, 21, 26, 37, 41, 43, 52, 85, 187, 191; Kopecký 1998: 66, 68, 90), ale objevuje se též v nedělních postilách (Račín 1709: 670). Picinelli je přitom homiletiky označován jako „ostrovtipný symbolista“ či „již častěji ode mně jmenovaný opat“ (Horáková 2000: 6, 27), jeho *Mundus symbolicus* je navíc citován úplným údajem (například l.2, cap. 31, n. 585), a to většinou v souvislosti s lemmatem (nápisem) „Hos Luix prima ferti“ v rozvinutém překladu „hory a vrchy vyvýšené tak jsou šťastné“ (tamtéž: 26). Vzhledem k významu, jaký tato emblémová encyklopedie měla, si ji dovoluji nejprve stručně charakterizovat a poté se zaměřím na zpracování obou sledovaných motivů a srovnám je s charakteristikou Alexandra Sticha.

Picinelliho *Mundus symbolicus* byl vydán poprvé roku 1653 italsky v Miláně, poté do konce 17. století třikrát latinsky (z toho poprvé roku 1681) a na počátku 18. století jednou německy – v roce 1715. Z hlediska genetiky barokních motivů je významný proto, že byl skutečně užíván, jak o tom svědčí výše zmíněné citace, a zároveň zahrnoval základní zdroje emblematiky, které naši barokní autoři citují jako prameny, konkrétně egyptské písennictví, pythagorovskou symboliku (například dílo Karla Račina, zejména jeho *Operae ecclesiasticae* z roku 1709, jež mělo sloužit

9) Jedním z důkazů pro toto tvrzení je např. Balbínova svatonepomucenská legenda, v českém i nadnárodním prostředí natolik známá, že z ní autoři přejímali doslova celé pasáže, aniž by Balbína vůbec zmínili (srov. Horáková 1998: 33, 48, 57nn).

jako příručka kazatelů, ve skutečnosti šlo zřejmě o nepřímý pramen citovaný právě prostřednictvím Picinelliho) a kabalů (její citování je frekventované zvláště v textech Jana Pachera – srov. Horáková 2000: 48).¹⁰ Picinelliho celoživotní dílo navíc zahrnuje v citacích zpracování základních děl asi padesáti autorů, z nichž je vzhledem k četnosti odkazů i pro naši barokní literaturu zvlášť závažný sv. Augustin, Hugo de Victore, Conrad Gesner a Jeremias Drexel (jehož dílo vydané v latině a navíc v šesti národních jazycích obsahovalo 150 000 exemplů).

Rozebereme-li stručně pramenný text Picinelliho, konstatujeme nejprve, že věnuje pelikánu i magnetu dostatek prostoru – pelikánu dvě a půl stránky velkého formátu (cap. LI, s. 317–319), magnetu dokonce stran šest (Lib. XII, cap. XXIV). Spojení pelikána s Kristovou krví se tu uvádí explicitně, a to na základě spisu Huga de Victore. Podstatný je však fakt, že kromě dominantního sepětí pelikána s Kristem Picinelli uvádí podobenství se všemi, kteří přinášejí oběť, a to jak v rovině světské (konkrétně s panovníky obětujícími se pro svůj lid), tak pochopitelně v rovině duchovní (s Pannou Marií). Zde tedy nacházíme vysvětlení citovaného spojování motivu pelikána s Janem Nepomuckým. Motiv magnetu je u Picinelliho primárně pochopitelně spojen s Kristem, současně je však vztažen k církvi a základním abstraktním hodnotám s vírou spojeným – především s láskou a stálostí. Tato symbolická spojení vždy vysvětluje subscriptio emblému.

Z charakteru užití obou motivů současně vyplývá, že při stanovení kategorie „exkluzivnosti frekvence“ a motivické výlučnosti je prozatím v barokní literatuře nutno postupovat opatrně.

10] Takové tři zdroje uvádí též např. Marian Szyrocki (1997: 30).

Literatura

ANONYM PROROCKÝ (připisovaný Janu Kraslovi)
1730 *Anonym prorocký*, například Štrahovská knihovna, sg. ABXII 18–32

BOŽAN, Jan Josef
1999 *Slaviček rájský*, edd. J. Malura, P. Kosek (Ostrava–Brno:
Host – Ústav pro regionální studia)

HENKEL, Arthur – SCHÖNE, Albrecht
1996 *Emblemata* (Stuttgart: Metzler)

HORÁKOVÁ (HASHEMI), Michaela
1998 *Svatonepomucenská kázání v českém, rakouském a německém
prostředí* (Brno: Masarykova univerzita, habilitační práce)

HORÁKOVÁ (HASHEMI), Michaela a kol. (edd.)
2000 *Nádoba zapálená. Soubor svatonepomucenských kázání a jiných
spisů z 1. poloviny 18. století* (Žďár nad Sázavou: Společnost Cisterciána
Sarensis)

KOPECKÝ, Milan a kol. (edd.)
1998 *Žena krásná náramně. Soubor svatojánských kázání a jiných
spisů z doby opata Václava Vejmluvy* (Žďár nad Sázavou: Společnost
Cisterciána Sarensis)

LIFKA, Bohumír (ed.)
1995 *Medotekoucí sláva na hůře Libanu. Soubor českých svatojánských
duchovních promluv z doby opata Václava Vejmluvy, pronesených
v poutním chrámu na Zelené Hoře u Žďáru nad Sázavou 1727–1736*
(Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství)

MALURA, Jan
2004 *Duchovní erotika v Harfě nové* Jana Liberdy a její biblické
inspirace, *Česká literatura*, č. 1, s. 1–16

MALURA, Jan – KOSEK, Pavel (edd.)
2004 *Čistý plamen lásky. Výbor z písní pobělohorských exulantů ze
Slezska* (Brno: Host)

PICINELLI, Filippo
1694 *Mundus symbolicus cum Emblematicus* (Köln: Demen) [reprint
1976 New York: Garland Publishing]

RAČÍN, Karel
1709 *Operae ecclesiasticae* (Praha: Koniáš)

SCHÖNE, Albert
1964 *Emblematik und Drama in Zeitalter des Barock* (München: Beck)

STICH, Alexandr

1994 Magnet a pelikán – dva exkluzivní barokní motivy, in *Česká literatura doby baroka, Sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století*, ed. Z. Pokorná (Praha: Památník národního písemnictví), s. 89–116

SZYROCKI, Marian

1997 *Die deutsche Literatur des Barock* (Stuttgart: Reclam)

Doc. PhDr. Michaela Soleiman pour Hashemi, Masarykova Univerzita, Brno